

Kulturális javak keresztútjában: a társadalmi biztonság fogalmi keretének bővítési lehetőségei

Bevezetés

A kilencvenes évek új fejezetet nyitott a biztonságpolitikai vizsgálódásban: a hidegháború jelentette bipoláris megosztottság és a nukleáris fenyegetettség mint legfőbb nemzetközi biztonságpolitikai kihívás megszűnni látszott, de ezzel együtt új, vagy addig elfojtott konfliktusok sora lobbant lángra. Ezek alapvetően állami szint alatt, különböző társadalmi törésvonalak mentén jöttek létre, az ideológiai szembenállás helyett az identitáspolitikák kerültek egyre inkább a középpontba, s váltak a politikai mobilizáció egyik legfőbb eszközévé („új háborúk”).¹ A koppenhágai iskola szektorális megközelítése is ezt az újfajta biztonsági környezetet igyekezett elméleti keretbe foglalni, mindazonáltal az általuk meghatározott öt szektor között is a társadalmi kiemelt szerephez jut. Olyannyira, hogy a szerzők egy későbbi művében a társadalmi biztonság az állami biztonság ellenében megfogalmazott önálló, szektorokon átívelő biztonságmegközelítéssé válik, amely szintén tükrözi a társadalmi feszültségek kiemelt biztonságpolitikai relevanciáját napjainkban.

Míg a kilencvenes években az etnikai-nemzeti identitás, addig 9/11-et követően egyre inkább a vallás (vallás kontra szekuláris állam) került a konfliktusok fókuszpontjába.² Habár a fegyveres összetűzésbe torkolló társadalmi feszültségek fő gyökere általában a háttérben meghúzódó strukturális, politikai, gazdasági, szociális, kulturális okok mellett a katalizátorként működő kül- és belpolitikai környezet változásában található, az identításban rejlő mobilizációs erő miatt az kiemelten fontos tényezője marad a konfliktusok elemzésének.³

Jelen tanulmány a koppenhágai iskola társadalmi biztonság koncepcióinak alkalmazhatóságát kívánja vizsgálni a kulturális javak (elsősorban épített örökség) – mint egy adott közösség identitásának megtestesítői – elleni atrocitások kapcsán vallási, illetve etnikai indíttatású fegyveres konfliktusokban. Volumenét tekintve a közelmúlt leg súlyosabb példái között említhetők a jugoszláv háborúk a kulturálisan sokszínű múlt bizonyítékainak eltörlésére, egy etnikailag egységes politikai entitás képezésére

¹ Mary Kaldor: *New and old wars: Organized violence in a global era*. Third Edition. Stanford, University Press, 2012. 79–90.

² Ole Waever: The changing agenda of societal security. In Hans Günther Brauch et alii (szerk.): *Globalization and environmental challenges. reconceptualizing security in the 21st century*. Berlin, Heidelberg, Springer, 2008. 590.

³ Tina Kempin Reuter: Ethnic conflict. *Encyclopaedia Britannica*, 2017. november.

irányuló pusztításai.⁴ Ezekhez hasonló nemzetközi figyelmet az ezredfordulót követően a különböző terrorszervezetek rombolásai érték el (például a későbbiekben bemutatandó, az Iraki és Levantei Iszlám Állam [*Islamic State of Iraq and the Levant* – ISIL], a Talibán vagy az Ansar Dine különböző vallási/etnikai közösségek ellen irányuló pusztításai). A tanulmány azt kívánja gyakorlati példákkal is alátámasztani, hogy egy adott kisebbség ellen irányuló hódítási, bekebelezési törekvések vagy terrorszervezetek megfélemlítésre, szélsőséges ideológia terjesztésére irányuló törekvéseinek előrejelzői vagy kísérőelemei lehetnek a megcélzott közösség történelmi, vallási, kulturális objektumai ellen elkövetett támadások. Így a társadalmi biztonság szempontjából önállóan értelmezhető biztonsági kihívásnak tekinthetők. A tanulmány utolsó részében a „kulturális genocídium” fogalmát is áttekintjük, mint ami e jelenség megnyilvánulása szélsőséges formájának tekinthető.

A társadalmi biztonság koncepciójának növekvő szerepe

A hidegháború lezárulása a biztonsági kihívásoknak a hagyományos katonai-politikai jellegű problémákon túlmutató, sokkal szélesebb skáláját hozta napvilágra, amely szükségessé tette a biztonságpolitika vizsgálódási keretének kibővítését és mélyítését is.⁵ Erre az új biztonságpolitikai környezetre reagálva született a koppenhágai iskola által kidolgozott elméleti keret, amely szektorális megközelítést alkalmazva⁶ a hagyományos (katonai, politikai) területek mellett a társadalmi, gazdasági és környezeti szektort is a biztonságpolitikai vizsgálódás részévé tette.⁷

A szektorelmélet társadalmi dimenziójában megjelenő biztonsági kihívások referens objektumaként Barry Buzan és szerzőtársai az identitást – vagyis az egyének, közösségek önmeghatározását, azt az egyéni vagy politikai döntést, amellyel bizonyos tényezők alapján az adott közösség tagjaként azonosítják magukat – jelölték meg. A fenyegetés – vagyis a közösség létét veszélyeztető elem –, hasonlóan a biztonság más szektoraihoz, itt is gyakran szubjektív. Az, hogy egy adott közösség mitől érzi magát valós vagy vélt veszélyben, identitása kialakulásának történelmi kontextusától, identitásának jellegétől is függ. A szerzők mindazonáltal megállapítják, hogy amennyiben a biztonság egyéb dimenzióiban (például gazdasági egyenlőtlenségek, amelyek különböző etnikai

⁴ Robert Layton – Julian Thomas: Introduction: the destruction and conservation of cultural property. In Robert Layton – Peter G. Stone – Julian Thomas (szerk.): *Destruction and conservation of cultural property*. London, Routledge, 2001. 12.

⁵ Remek Éva – Gazdag Ferenc: *Biztonsági tanulmányok alapjai*. Budapest, Dialóg Campus, 2018. 20–38.

⁶ A szektorelmélet elsőként Barry Buzan 1991-es *People, states and fear* (Emberek, államok és félelem) című művében jelent meg. Ole Waever, Barry Buzan, Morten Kelstrup és Pierre Lemaitre 1993-ban megjelent *Identity, migration and the new security agenda in Europe* (Identitás, migráció és az új biztonsági napirend Európában) című könyvében bevezetésre került a társadalmi önálló referens objektumként való értelmezésének lehetősége. Barry Buzan, Ole Waever, illetve Jaap De Wilde 1998-as *Security: a new framework for analysis* (Biztonság: egy új elemzési keret) című művében a szektorelmélet öt szektorának leírása mellett a biztonságiasítás (szekuritizáció) fogalmát is meghatározta.

⁷ Barry Buzan – Ole Waever – Jaap De Wilde: *Security: a new framework for analysis*. London, Lynne Rienner Publishers, Inc., 1998. 119–140.

csoportokat másként érintenek) is állnak fenn feszültségek, nagyobb eséllyel fognak a társadalmi problémák is biztonsági kihívássá begyűrűzni.⁸

Ezzel egybeesik Marton Péter megállapítása a biztonsági komplexumok kérdés-specifikus vizsgálatának módszerét bevezető monográfiájában, az ebből a megközelítésből leírt társadalmi komplexum kapcsán, ahol – bár kizárja, hogy etnikai, identitásbeli különbségek kizárólagos okaivá válhatnak konfliktusoknak – megállapítja, hogy etnikailag sokszínű országokban gyakrabban jelentkezik erőszakos konfliktusba torkolló társadalmi instabilitás.⁹

A koppenhágai iskola koncepciója megszületésének európai kontextusát vizsgálva egyidejűleg figyelhető meg egyfelől az államok közötti integráció (Európai Községek létrejötte), másfelől az államokon belüli fragmentáció (Jugoszlávia felbomlása), amely alapjaiban rengette meg a klasszikus (nemzet)államokon alapuló rendet. Ez egyrészt rávilágít arra, hogy az új típusú biztonsági kihívások felszámolásához túl szűknek mutatkoznak a hagyományos állami keretek, másrészt pedig a biztonság társadalmi dimenziójának felértékelődését eredményezi. E folyamatok következtében Barry Buzan és szerzőtársai a társadalmi szektort a biztonság önálló referens objektumává tették, azáltal, hogy a biztonság állami és társadalmi vetületét elválasztották egymástól. Míg az állam esetében a szuverenitás megőrzése szükséges a túléléshez, addig a társadalom esetében az identitás a központi fogalom (etnikai-nemzeti vagy vallási identitás).¹⁰

Az ezredfordulót követően a konfliktusokat egyre inkább meghatározó, vallásból eredő identitás mégis speciális helyet foglal el a társadalmi szektor keretein belül. Ole Waever protoszektorként illeti a biztonság vallási dimenzióját, hiszen az ezzel kapcsolatos kihívások (például a vallási fundamentalizmus által motivált terrorizmus) a vallási közösség léte fenyegetettségének percepcióján – ezáltal a társadalmi biztonság vizsgálódási körén – gyakran túlmutatnak, sokkal inkább magának a hitnek a védelmét helyezik a középpontba.¹¹ Egyes szerzők szorgalmazták ezért a vallásilag heterogén társadalmakban kialakuló konfliktusok vallásbiztonsági szempontból való elemzését azok mélyebb megértése, s ezáltal hatékonyabb kezelése érdekében.¹²

Bár a koppenhágai iskola elmélete alapvetően Európa-centrikus, a koncepció alkalmazhatósága más régiókra is érvényes: a hidegháború után a nagyhatalmi háttértámogatás megszűntével a társadalmi törésvonalak mentén kialakuló konfliktusok új lángra kaptak a „harmadik világ” több országában. A gyenge államiság és a „társadalmi biztonsági dilemma” (vagyis a csoportidentitás fenyegetettsége körüli aggodalmak esetleges etnikai erőszakba torkollása) együtthatására Paul Roe hívja fel a figyelmet: ha az állam képtelen alapvető szolgáltatásokat nyújtani, a biztonságot garantálni állampolgárai számára,

⁸ Buzan–Waever–Wilde (1998) i. m. 119–140.

⁹ Marton Péter: *Biztonsági komplexumok. A biztonság empirikus elemzésének alapjai*. Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem, 2019. 102–112.

¹⁰ Paul Roe: Societal security. In Alan Collins (szerk.): *Contemporary security studies*. Fourth Edition. Oxford, Oxford University Press, 2016. 215–228.

¹¹ Waever (2008) i. m. 587–588.

¹² Markovics Milán Mór: A Sri Lanka-i biztonságot veszélyeztető tényezők és a buddhizmus kapcsolatának vizsgálata. In Baráth Noémi Emőke – Pató Viktória Lilla (szerk.): *A haza szolgálatában*. Konferenciakötet. Budapest, Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2020. 45–55.

megteremteni a társadalmi kohéziót az államhatárokon belül, az állampolgárok hajlamok lesznek más, alternatív azonosulási formát keresni. Ezekre az állam sajátosságaiból (legitimáció hiánya, kizsákmányoló állam jellege) adódóan elnyomó intézkedésekkel képes csak reagálni, amely tovább szítja a már fennálló feszültségeket.¹³

A Mali északi részén 2013-ban a tuaregek által kirobbantott függetlenségi mozgalom, amely felett hamar átvették a térségben aktív terrorszervezetek az uralmat, is hasonló folyamatot tükröz. A központi kormányzat által elhanyagolt, gazdaságilag, politikailag háttérbe szorított, arab-berber népcsoportok (főként tuaregek) által lakott északi területeken a 2012-es – az arab tavasz okozta instabilitásnak is betudhatóan az ország függetlenné válása óta a legkomolyabb –, polgárháborúba torkolló felkelés következtében kikiáltották a független Azawad Köztársaságot, majd a felkelés kezelésével elégedetlen hadsereg pedig megdöntötte a regnáló elnök hatalmát. A káosz kedvező táptalajt nyújtott a felkelést elindító nacionalista mozgalom soraiból kiváló, iszlám szélsőségesek által létrehozott, főleg tuaregekhez köthető Ansar Dine¹⁴ terrorszervezet térnyerésének. Később, más dzsihádisták szervezetei, így az Al-Kaida az Iszlám Maghrebben (*Al-Qaeda in the Islamic Maghreb* – AQIM), a tuaregekből, arabokból álló (az AQIM-ből kiváló, majd 2015-ben újra beleolvadó) Al-Mourabitoun és a fulani etnikumhoz köthető Macina Felszabadítási Front (*Macina Liberation Front* – MLF) – a négy szervezet 2017. márciusi összeolvadását követően: az Iszlámot és Muszlimokat Támogató Csoport (*Jama'at Nasr al-Islam wa al-Muslimin* – JNIM) – is megvetették lábukat a térségben. A kialakult helyzetet az állam képtelen volt kezelni nemzetközi segítség nélkül.¹⁵ A 2020 augusztusában bekövetkezett újabb puccs is a gyenge államiságból adódó belpolitikai problémák, az ország instabilitása, a terrorszervezetek határokon is átnyúló aktivitása, illetve a 2012-es felkelést lezáró, a fő lázadó csoportokkal kötött 2015-ös algíri megállapodás végrehajtásának elégtelensége következményeként értelmezhető.¹⁶

Amennyiben az identitás korábban említett két formája szerinti, etnikai-nemzeti és a vallási megosztottság egybeesik, az különösen ellenálló közösségek létrejöttét idézheti elő.¹⁷ Példaként hozható a hagyományosan az észak-iraki területeken, elsősorban a Szindzsár-hegységben élő, kurd etnikumhoz tartozó, de saját vallással rendelkező, Irak második legnagyobb vallási kisebbségeként számontartott jazidi (jezidi/jezidita) közösség. Vallásuk – bár mind a kereszténységgel, mind az iszlámmal mutat rokonságot, illetve megjelennek benne az ókori perzsa zoroasztrizmus elemei is – egyedi mivoltából adódóan a rendkívül zárt közösség a történelem során számtalanszor volt kitéve üldöztetésnek,

¹³ Paul Roe: *Ethnic violence and the societal security dilemma*. London and New York, Routledge, 2005. 56–74.

¹⁴ Remek Éva: The European Union and the Sahel region – focus on the crisis in Mali and the EUTM Mali. In Barbara Biltsik – Alessandro Marengo – Posta Nikolett – Zachar Péter Krisztián (szerk.): *New approaches in a complex world. International relations, history and social sciences*. Budapest, L'Harmattan, 2014. 144–146.

¹⁵ Marsai Viktor – Treszkai Ákos: Radikális iszlamista csoportok az afrikai kontinensen. In Marsai Viktor (szerk.): *Afrika a globalizált világban*. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 267–294.

¹⁶ Bisa Williams – John Goodman: Mali's coup could destabilize the Sahel. Why a Fraying Peace Deal is the country's best hope. *Foreign Affairs*, 2020. augusztus 27.

¹⁷ Roe (2016) i. m. 215–228.

az Ottomán Birodalomtól kezdve Szadám Husszein arabizációs törekvésein át a 2003 után autonómiát szerző Kurdisztáni Regionális Kormány asszimilációs szándékaiig. Legutóbb például az ISIL által, amelyről a későbbiekben bővebben is lesz szó.¹⁸

Azzal, hogy a társadalom a biztonság referens objektumává vált, mind az öt (korábban említett) szektorból érhetik fenyegetések, amelyek az identitás megkérdőjelezését jelentik. A társadalmi szektor fenyegetéseit tekintve a horizontális verseny esetében egy szomszédos, domináns kultúra vagy megszálló hatalom a kulturális, nyelvi stb. befolyásolásra törekszik (lásd a jazidikat ért atrocitások későbbiekben bemutatott példája), míg a vertikális verseny esetében az integráció/dezintegráció következtében szűkebb/tágabb identitás válik egyre inkább hivatkozási ponttá az adott közösség számára, amely elszakadási törekvésekhez (lásd jugoszláv háborúk), vagy éppen a nemzeti szuverenitás meggyengüléséhez vezethet. Másrészt (de részben az előzőekkel összefüggésben) pedig a belső (vagy akár kívülről jövő) katonai kihívások relevánsak jelen tanulmány szempontjából, különösen mikor a katonai cselekmények egy etnikai/vallási csoport elnyomására, asszimilációjára/akkulturációjára irányulnak, kulturális reprodukciójuk kontrollálása, ellehetetlenítése (például nyelvhasználati jog korlátozása, oktatási, kulturális intézményeik bezárása, vagy akár azok lerombolása, amelyről a későbbiekben bővebben lesz szó) céljával.¹⁹ A katonai dimenzió leginkább területi követeléseket is magukban foglaló, etnikai/vallási csoportok között fennálló feszültségek esetén jelenik meg – a „történelmi haza” védelme érdekében (lásd például a Koszovóval kapcsolatos területi igények és az albán–szerb feszültség), de bizonyos esetekben spill-over jelenségeként is értelmezhető, mikor más (nem katonai jellegű, például jogi-közigazgatási) eszközök nem vezetnek eredményre.²⁰

Kulturális javak elleni támadások biztonságpolitikai relevanciája – a közösségi identitás kihívásai

A (z épített) kulturális örökség különböző megnyilvánulásai (például vallási épületek, műemlékek, múzeumok, könyvtárak, levéltárak) az adott csoportot definiáló közösségi identitást testesítik meg, így etnikailag/vallásilag sokszínű környezetben kialakuló társadalmi feszültségek erőszakossá válása során gyakran részeivé, célpontjaivá, „proxyjaivá” válnak az ellenséges csoport ellen irányuló atrocitásoknak.²¹ E szimbolikus támadások

¹⁸ Létszámukat Irakban 550–600 ezerre becsülik. A jazidi vallás hívei születésükkel válhatnak csak a közösség tagjává. Mind a Bibliát, mind a Koránt elismerik, de vallási hagyományaik nagy része írásos formában nem létezik, szájhagyomány útján adják tovább, vallásgyakorlásuk a külvilág elől nagyrészt rejtve marad. Ősi, monoteista vallásuk egyedi eredetmítoszon, Melek Tausz, a Pávaangyal tiszteletén alapul. A muzulmánok őt a Sátánnal (Iblisz) azonosítják, mert nem hajtott fejet Ádámnak Isten parancsára, ezért a jazidikat sátánimádóknak tartják, ez a történelem során számtalanszor átélt üldöztetésük indoka. Forrás: Dave van Zoonen – Khogir Wirya: *The Yazidis. Perceptions of reconciliation and conflict*. Erbil, Middle East Research Institute, 2017.

¹⁹ Roe (2016) i. m. 215–228.

²⁰ Roe (2005) i. m. 56–74.

²¹ Robert Bevan: *The destruction of memory. Architecture at war*. London, Reaktion Books, 2006. 25–60.

célja lehet az ellenség megfélemlítése, morális megtörése, távozásra bírása, ezáltal elősegítve a területszerző vagy nacionalista törekvéseket. Hosszú távon pedig cél lehet minden nyomot eltüntetni, hogy akik tulajdonnal, történelmi gyökerekkel rendelkeztek ott, a későbbiekben ne léphessenek fel legitim követelésekkel a területet illetően.²² Ezáltal az ilyen jellegű támadások a területi követeléseken túl a szemben álló felek konfliktus utáni preferált politikai-társadalmi rendszerére is utalnak.²³

Stuart J. Kaufman szerint az etnikai konfliktusok kialakulásának fő előfeltételei kapcsán a negatív csoportsztereotípiák, a fenyegetett demográfiai helyzet, egy történelmi etnikai uralom fennállása, a politikai anarchia, illetve a politikai tér és a katonai eszközök megléte mellett az etnikai szimbólumok (zászló, nyelv stb.) fenyegetettségét is említi. E szimbólumok az etnikai csoport közös történelmét, hőseit, összetartozás-érzését képesek felidézni, ezáltal érzelmi hatást váltanak ki a csoport tagjaiban.²⁴ Ennek okán az e szimbólumok – amelyek a kulturális örökség épített elemeiben is testet ölthetnek – elleni támadások hatékony eszközként szolgálhatnak a csoport ellen irányuló politikai-katonai törekvések támogatására.

A hagyományosan az Afganisztán középső hegyvidéki területéhez tartozó Hazarajat régióban élő, az iszlám siíta ágához tartozó, az ország lakosságának nagyjából 15%-át kitevő hazara etnikai kisebbség az évszázadok során többször volt üldözötték, illetve a központi hatalom társadalmi, politikai, gazdasági marginalizálásának elszenvedője.²⁵ A hazarák identitásában a 2001. márciusban a tálibok által felrobbantott,²⁶ 6. századból származó Bamiján-völgyi Buddha-szobrok évszázadok óta központi szerepet töltenek be. A szobrok elpusztítása ezáltal a főként szunnita pastukból álló Talibán mozgalom szélsőséges iszlámfelfogását érvényesítő képromboló tettként való minősítése mellett a tálibok 1996–2001 közötti uralma alatt a hazara népcsoport és területeik ellen irányuló erőszakos és elnyomó politikai-katonai lépések²⁷ – amelynek több tízezer hazara

²² Riedlmayer András: Killing memory: The targeting of libraries and archives in Bosnia-Herzegovina. *MELA Notes*, 61. (1994). 1–6.

²³ Johan Broché et alii: Heritage under attack: motives for targeting cultural property during armed conflict. *International Journal of Heritage Studies*, 23. (2017), 3. 248–260.

²⁴ Stuart J. Kaufman: Spiraling to ethnic war: elites, masses and Moscow in Moldova's civil war. *International Security*, 21. (1996), 2. 108–138.

²⁵ Hazaras. World Directory Of Minorities and Indigenous Peoples.

²⁶ A szervezet vezetője, Mullah Mohammad Omar 2001. február 26-án elrendelte minden, nem iszlám szobor és kegyhely lerombolását Afganisztánban a szervezet ideológiáját sértő „bálványimádás” felszámolása érdekében. Az UNESCO akkori főigazgatója, Koichiro Matsuur február 28-án levélben kérte a döntés felülvizsgálatát, az UNESCO mellett számos iszlám ország vezetője, illetve az Iszlám Konferencia Szervezetének titkára is kiállt. Bár 1999-ben a Talibán még a szobrok megtartását ígerte, nagy nemzetközi tiltakozás ellenére a Bamiján-völgyben található 55, illetve 38 méteres Buddha-szobrok ledöntését 2001. március 14-én jelentette be a szervezet. Forrás: Pierre Centlivres: The death of the Buddhas of Bamiyan. *Middle East Institute*, 2012. április 18.

²⁷ Az ellenük irányuló kivégzések, mészárlások, tömeges letartóztatások gyakoriak voltak. Az egyik legbrutálisabb atrocitásnak az 1998 augusztusában Mazar-i Sharif városában történt vérengzés tekinthető, amelynek több ezer civil áldozata volt. Forrás: *U.S. Department of State country report on human rights practices 2001 – Afghanistan*. 4 March 2002.

esett áldozatául – jelképévé²⁸ is vált.²⁹ A szervezet és a hazák viszonyában egyébként napjainkra enyhülés mutatkozik, amelyet a 2020 májusában Mawlawi Mahdi, hazara származású személy Balkhab kerület tálib vezetőjeként való kinevezése és azt ezt kísérő kommunikáció is tükröz.³⁰

A kulturális javak szándékos elpusztításával 2013. június 30. és július 10. között Timbuktaban 10 történelmi, illetve vallási jelentőségű objektum (9 mauzóleum és egy mecset, amelyek közül 9 a világörökség része) szándékos lerombolásának vagy súlyos megrongálásának felelőseként az Ansar Dine terrrorszervezet tagjaként a Nemzetközi Büntetőbíróság 2016. szeptemberben háborús bűncselekménnyel ítélte el Ahmad Al Faqi Al Mahdit.³¹ Az ügyben hozott ítélet is rávilágít a kulturális örökség ellen elkövetett támadások és az identitás célbavétele közötti szoros kapcsolatra, itt viszont a támadás kifejezetten vallási indíttatású volt. A Büntetőbíróság ügyésze, Fatou Bensouda a bírósági tárgyalás megnyitásakor nyilatkozatában így fogalmazott:

„[...] a timbuktu mauzóleumok lerombolása a különböző korok során felépített kollektív identitás egy elemének megsemmisítését jelenti. Egy civilizáció jelképének eltörlését. Egy egész nép gyökereinek elpusztítását, amely visszavonhatatlanul befolyásolja társadalmi magatartásformáit, szokásait és struktúráját.” [...] „kulturális javak ellen elkövetett szándékos támadások tényleges háborús fegyverré váltak. Egész közösségek felszámolásának eszközeivé váltak annak érdekében, hogy minden nyomukat, történelmüket, identitásukat eltüntessék, mintha soha nem is léteztek volna.”³²

Neal Ascherson a kulturális identitás két formáját különíti el, amelyeket a fegyveres konfliktus érinthet. Így megkülönböztet kollektív identitást, amely a művészi igénnyel megalkotott épületekben, tárgyakban (műemlékek, kegyhelyek, műtárgyak stb.) ölt testet. Ettől elválasztja a társadalmi/antropológiai identitást, amely a nyelvet, szokásokat, hagyományokat, vagyis a mindennapok kultúráját foglalja magában. Véleménye szerint a kulturális örökség megsemmisítése valójában nem is a közösség, hanem a „családi ház lakói” ellen irányul, hiszen a személyes veszteségek sokkal mélyebb nyomot hagynak az egyénben. A politikai közbeszéd az, amely egy, a közös kultúra szempontjából fontos objektum megsemmisülését a személyes veszteséggel párhuzamba állítja, s ezen az elképzelt azonosításon keresztül válik az fontos és egyéni tragédiaként megélhetővé. Véleménye szerint azonban e szimbolikus támadások ritkán érik el az adott csoportot

²⁸ Bevan (2006) i. m. 122–126.

²⁹ Feltételezhetően egyéb, a nemzetközi politikai helyzetből adódó szempontok is befolyásolták a tálibok akcióját, így például az ENSZ Biztonsági Tanács által 2000. decemberben bevezetett, illetve a további, kilátásba helyezett szankciók elleni fellépésként, vagy az ezzel is összefüggésben fokozódó – de a nyugati országok által negligált – humanitárius válságra rávilágítandó, amely felett a Nyugat véleményük szerint szemet hunyt. Ahogy egyik képviselőjük fogalmazott: „Ha tönkreteszhetik a jövőnket és megölhetik gyermekeinket a szankciókkal, ki ad nekik jogot, hogy az örökségünkről beszéljenek?” Forrás: Asia Today: *Taliban: What prompted Bamiyan?* Special Report, 2001. március 28.

³⁰ Florian Guckelsberger – Leo Wigger: Taliban Shuffle. *Zenith*, 2020. május 7.

³¹ ICC-01/12-01/15. International Criminal Court: Situation in the Republic of Mali, in the case of the Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi, Judgment and Sentence, 27 September 2016.

³² Statement of the Prosecutor of the International Criminal Court, Fatou Bensouda, at the opening of Trial in the case against Mr Ahmad Al-Faqi Al Mahdi, 22 August 2016.

megtörni kívánó céljukat: a kollektív identitás rugalmasabb voltából fakadóan gyakran erősebb ellenállást váltanak ki a sértett közösségből.³³

Gondoljunk például a jugoszláv háborúk kapcsán sokat idézett mostari Öreg híd (Stari Most) példájára. A horvátok és bosnyákok által lakott városban található 16. századi híd 1993. novemberi horvát csapatok általi felrobbantása a békés együttélés elleni, a „nem horvát” lakosság elűldözését célzó szimbolikus támadásként is értelmezhető.³⁴ Az UNESCO akkori főigazgatója, Federico Mayor a pusztítás kapcsán így nyilatkozott:

„[...] [A híd] lerombolásával e gyalázatos tett elkövetői egy ország és népének történelmét próbálják felszámolni. Ezzel együtt lerombolják a kölcsönös megértés hídjait is, amelyet különböző származású, vallású és hitű emberek építettek, akik megtanultak békében élni egymás mellett.”³⁵

Bosznia épített örökségében egyébként is jelentős nyomot hagyott a háború: több mint háromezer műemléki épület pusztult el vagy sérült meg súlyosan – ennek közel fele iszlám vonatkozású objektum volt.³⁶ Végül a mostari Öreg híd nemzetközi támogatással megvalósult 2004-es rekonstrukcióját követően a horvát–bosnyák megbékélés jelképévé vált.

Különböző csoportok egymással versengő területi követeléseit is tükrözhetik kulturális értékek ellen elkövetett támadások.³⁷ Koszovó esetében a háború ideje alatt szerb források szerint több mint 200 ortodox templomot és kolostort ért támadás, míg a 2004-es, albán szélsőségesek által kirobbantott zavargásoknak további 35 ortodox templom esett áldozatául.³⁸ Az érem másik oldala, hogy az 1998–99-es háború során 218 mecset pusztult el, vagy rongálódott meg súlyosan további iszlám intézmények (könyvtárak, dervisszék, kolostorok [tekkék], levéltárak) mellett.³⁹

A kulturális genocídium fogalmának létjogosultsága

A kulturális javak célzott támadása szélsőséges megnyilvánulásának tekinthető a politikai retorika által gyakran alkalmazott, de jogi értelemben nem létező – bár nemzetközi jogi kodifikációjának igénye időről időre felmerül – *kulturális tisztogatás* vagy *kulturális genocídium* (*cultural cleansing*, *cultural genocide/culturecide*) jelensége, amely a csoportkultúra különböző megnyilvánulásai ellen irányul.⁴⁰ A kulturális genocídium – bár

³³ Neal Ascherson: Cultural destruction by war, and its impact on group identities. In Nicolas Stanley-Price (szerk.): *Cultural heritage in postwar recovery*. ICCROM Conservation Studies. Róma, ICCROM, 2007, 17–25.

³⁴ Bevan (2006) i. m. 25–60.

³⁵ Amra Hadzimuhamedovic: Reconstruction of the Old Bridge in Mostar. *UNESCO: World Heritage*, 86. (2018). 20–26.

³⁶ Bevan (2006) i. m. 25–60.

³⁷ Broché et alii (2017) i. m. 248–260.

³⁸ Ivana Nikolic: Kosovo Joining UNESCO 'Threat to Serbs' Heritage'. *Balkan Insight*, 2015. október 16.

³⁹ Riedlmayer András: Foundations of the ottoman period in the Balkan wars of the 1990s. In Mehmet Kurtoglu (szerk.): *Balkan'larda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*. 2012. 89–110.

⁴⁰ Roe (2016) i. m. 222.

általánosan elfogadott definícióval nem rendelkezik⁴¹ – fogalma többretegű, a jelen tanulmány szempontjából releváns és röviden bemutatandó, a materiális értékek által képviselt kulturális örökség lerombolása (könyvtárak, temetők, műemlékek, kegyhelyek megsemmisítése, múzeumi levéltári gyűjtemények elkobzása, megsemmisítése stb.) csupán egy eleme annak. A kulturális elnyomás (például nyelvhasználat korlátozása, vallási képviselők, művészek, értelmiségiek támadása), illetve a csoport tradicionális életformáinak átalakítását célzó, a domináns kultúra általi asszimilációs nyomás (például a törzsi létforma felszámolására irányuló törekvések) is része a kulturális genocídium fogalomkörének.⁴²

Raphael Lemkin, lengyel jogászprofesszor, a népirtás fogalmának kidolgozója,⁴³ az ENSZ 1948-ban elfogadott Genocídium-egyezményének⁴⁴ kezdeményezője művében a genocídium nyolc technikáját (politikai, társadalmi, kulturális, gazdasági, biológiai, fizikai, vallási, morális) különítette el mint a közösség létezésének különböző aspektusait célzó eszközöket, amelyek közül a későbbiekben a kulturális dimenzió különös szerepet kapott. Az egyezmény kidolgozásakor Lemkin holisztikus megközelítést szorgalmazott, a kulturális dimenzió biológiai és fizikai dimenzióval való egyenrangú kezelését, hangsúlyozva azok elválaszthatatlanságát, de erre végül jogi aggályok mellett politikai okokból sem került sor. A jelentős kisebbséggel/öslakos népességgel rendelkező, illetve a gyarmatosító államok is ódzkodtak egy ilyenfajta „Pandora-szelence” megnyitásától, amely félelmek szerint utat nyitott volna az általuk belügyként kezelt kérdésekbe való nemzetközi beavatkozás lehetőségének. Ehelyett a problémakör kisebbségek jogainak védelmét szolgáló nemzetközi jogi keretek között való kezelését szorgalmazták (például USA).⁴⁵

A fogalmak szoros összekapcsolódását, sőt gyakorlati elválaszthatatlanságát az egyezmény körüli viták során egy pakisztáni képviselő gondolata jól leírja: „míg a kulturális genocídium a cél, addig a fizikai genocídium az eszköz”.⁴⁶ A kulturális emlékek megsemmisítésével az adott csoport területhez fűződő követeléseit, történelmi szálait, végső soron létjogosultságukat törlik el, a közösség kollektív emlékezete, a csoportidentitás

⁴¹ Elisa Novic: The concept of cultural genocide. An international law perspective. Oxford, Oxford University Press, 2016. 1–16.

⁴² Gulyás Éva: A genocídium fogalmának változásai. Gondolatok az 1948-as genocídium egyezmény 70. évfordulóján. *REGIO. Kisebbség Kultúra Politika Társadalom*, 26. (2018), 3. 47.

⁴³ A genocídium (népirtás) fogalmát Lemkin 1944-ben megjelent, *A tengelyhatalmak a megszállt Európában* című könyvében vezette be a náci Németország által elkövetett cselekmények vizsgálatán keresztül, de a koncepciót már 1933-ban felvetette, akkor a barbarizmus (csoport megsemmisítésére irányuló törekvések) és a vandalizmus (kulturális örökség elleni támadások) fogalmát határolva el. Forrás: Edward C. Luck: *Cultural genocide and the protection of cultural heritage*. J. Paul Getty Trust Occasional Papers in Cultural Heritage Policy, No. 2 (2018).

⁴⁴ A genocídium fogalmának fontos elemei, hogy egy körülhatárolható (nemzeti, népi, faji, vallási) csoport ellen irányul, szándékos és tervezett és konkrét motivációja – vagyis adott csoport részleges vagy teljes megsemmisítése – van, függetlenül attól, hogy békeidőben vagy háborúban követik el. Forrás: 1955. évi 16. törvényerejű rendelet a népirtás büntetetének megelőzése és megbüntetése tárgyában 1948. évi december 9. napján kelt nemzetközi egyezmény kihirdetéséről, I–II. Cikk.

⁴⁵ Leora Bilsky – Rachel Klagsbrun: The return of cultural genocide? *The European Journal of International Law*, 29. (2018), 2. 389.

⁴⁶ Bilsky–Klagsbrun (2018) i. m.

továbbörökítésének lehetőségével együtt. A kulturális tisztogatás ezáltal akár előrejelzője, akár kísérőeleme lehet a csoport elleni fizikai megsemmisítési törekvéseknek.⁴⁷

A közelmúltban az ISIL nagy volumenű pusztításai kapcsán az UNESCO korábbi főigazgatója, Irina Bokova szisztematikusan alkalmazta a *kulturális tisztogatás* kifejezést nyilatkozataiban. De a kulturális genocídium vádja különösen a jazidi közösség ellen irányuló, különböző becslések szerint 2500–5000 emberéletet követelő, 2014 augusztusában kezdődő atrocitások⁴⁸ kapcsán merült fel a tömegmészárlások, szexuális erőszak, iszlám hitre való erőszakos áttérítés, gyermekek erőszakos besorozása mellett.⁴⁹ A szervezet 68 jazidi történelmi, spirituális helyszínt robbantott fel vagy bulldózerrel tett a földdel egyenlővé.⁵⁰ A történeteket az ENSZ Emberi Jogi Tanácsa genocídiumnak minősítette, a kegyhelyek, templomok ellen elkövetett támadások kapcsán pedig a Volt Jugoszláv Területeken Elkövetett Bűncselekmények Nemzetközi Törvényszékének a srebrenicai mészárlás kapcsán elítélt Radislav Krstić bosnyák szerb katonai parancsnok ügyében hozott ítéletére⁵¹ utalt. Ezt – bár a kulturális javak pusztítását kizárta a genocídium fogalmköréből a nemzetközi szokásjog aktuális állására hivatkozva – egy közösség identitását képviselő kulturális-szociológiai jellegzetességei elleni, azok megsemmisítését célzó törekvéseket a genocídium potenciális kísérőelemének, a fizikai megsemmisítésre irányuló szándék bizonyítékának nevezte.⁵²

Habár az utóbbi évtizedekben több esetben is ellenállásba ütközött a kulturális genocídium fogalmának nemzetközi jogba való beiktatása, s azt egyesek nem is tartják reális lehetőségnek,⁵³ egyes javaslatok szerint a kulturális örökség elleni támadások kezelésére irányuló nemzetközi erőfeszítéseknek egy további, fontos megközelítést, s ezáltal hatékonyabb fellépést biztosíthat a problémakör kulturális genocídium irányából való „keretezése”.⁵⁴

Összegzés

Az utóbbi évtizedekben a társadalmi biztonság kapcsán felmerülő biztonsági kihívások jelentős szerepet játszanak az állami szint alatti feszültségek eszkalálódásában. Habár

⁴⁷ Bevan (2006) i. m. 25–60.

⁴⁸ Az ISIL több ezer jazidi nőt és gyermeket kényszerített rabszolgasorba a 2014-es területi hódításaik során. Erről és a jazidik ellen irányuló kegyetlenségek ideológiai alátámasztásáról a terrorszervezet angol nyelvű lapjában, a *Dabiq*-ban ír részletesen a jazidik ellen irányuló kampánya részeként. (The revival of slavery before the Hour. *Dabiq*, 2014. október. 14–17.)

⁴⁹ Valeria Cetorelli et alii: ISIS’ Yazidi genocide. Demographic evidence of the killings and kidnappings. *Foreign Affairs*, 2017. június 8.

⁵⁰ RASHID International: Destroying the soul of the Yazidis. Cultural heritage destruction during the Islamic State’s genocide against the Yazidis. (2019. augusztus).

⁵¹ Prosecutor v. Radislav Krstić (Judgment) (ICTY Trial Chamber, Case No. IT-98-33-T, 2 August 2001) 574–580. paragrafus

⁵² A/HRC/32/CRP.2. Human Rights Council: “They came to destroy”: ISIS crimes against the Yazidis, 32nd session, 15 June 2016.

⁵³ Novic (2016) i. m. 1–16.

⁵⁴ Luck (2018) i. m.

önmagukban az identitásbeli különbségek nem kizárólagos és nem is eredendő okai e folyamatnak, mégis, etnikailag/vallásilag sokszínű társadalmakban politikai/gazdasági/társadalmi sérelmek kiéleződése jelentős társadalmi-gazdasági változások során az etnikai/vallási identitás gyakran válik eszközzé a politikai vezetés kezében, s szolgál hívószóként a tömegek politikai mobilizálása érdekében. „[Az etnikai konfliktusok] a hatalomért vagy gazdasági erőforrásokhoz való hozzáférésért [...] vívott konfliktusok, amelyek etnikai álarcot viselnek” – vagyis az etnikai dimenzió nem kizárólagos, de mégis rendkívül fontos szempontja a társadalmi biztonsági dilemma kialakulásának.⁵⁵

A kulturális javak mint a csoportidentitás szimbolikus megnyilvánulásai gyakran válnak „proxyjává” egy adott etnikai/vallási közösség ellen irányuló célzott támadásoknak, ahogy azt a közelmúlt fegyveres konfliktusainak több példája is igazolta akár a Balkánon, akár a Közel-Keleten vagy az afrikai kontinensen. Ennek tükrében a konfliktus utáni rendezés részeként történő, a háborúban megsérült épített örökség rekonstrukciója a konfliktus által sújtott közösség identitásán esett sérelmek, traumák feloldását, a megbékélést segíti elő.

A kulturális genocídium gyakran inkább retorikai, politikai fogásként kerül alkalmazásra a nemzetközi közösség figyelmének felkeltése érdekében, így – bár több próbálkozás is történt már – nemzetközi jogi kodifikálására nem került még sor. Ettől függetlenül e megközelítés reális alternatíva lehet a hatékonyabb nemzetközi fellépés érdekében.

Felhasznált irodalom

1955. évi 16. törvényerejű rendelet a népirtás büntetnének megelőzése és megbüntetése tárgyában
1948. évi december 9. napján kelt nemzetközi egyezmény kihirdetéséről, I.–II. Cikk.
A/HRC/32/CRP.2. Human Rights Council: “They came to destroy”: ISIS crimes against the Yazidis, 32nd session, 15 June 2016.
Ascherson, Neal: Cultural destruction by war, and its impact on group identities. In Nicolas Stanley-Price (szerk.): *Cultural heritage in postwar recovery*. ICCROM Conservation Studies. Róma, ICCROM, 2007. 17–25.
Asia Today: *Taliban: What prompted Bamiyan?* Special Report. 2001. március 28. Online: https://web.archive.org/web/20011130094035/www.asiasource.org/news/at_mp_02.cfm?newsid=46971
Bevan, Robert: *The destruction of memory. Architecture at war*. London, Reaktion Books, 2006.
Bilsky, Leora – Rachel Klagsbrun: The return of cultural genocide? *The European Journal of International Law*, 29. (2018), 2. 373–396.
Broché, Johan – Mattias Legnér – Joakim Kreutz – Akram Ijla: Heritage under attack: motives for targeting cultural property during armed conflict. *International Journal of Heritage Studies*, 23. (2017), 3. 248–260.
Buzan, Barry – Ole Waever – Jaap De Wilde: *Security: a new framework for analysis*. London, Lynne Rienner Publishers, Inc., 1998.

⁵⁵ Dan Smith: *Trends and causes of armed conflict*. Berghof Research Center for Constructive Conflict Management, 2004. augusztus

- Centlivres, Pierre: The death of the Buddhas of Bamiyan. *Middle East Institute*, 2012. április 18. Online: www.mei.edu/publications/death-buddhas-bamiyan
- Cetorelli, Valeria – Isaac Sasson – Nazar Shabila – Gilbert Burnham: ISIS’ Yazidi genocide. Demographic evidence of the killings and kidnappings. *Foreign Affairs*, 2017. június 8.
- Guckelsberger, Florian – Leo Wigger: Taliban Shuffle. *Zenith*, 2020. május 7. Online: <https://magazine.zenith.me/en/politics/taliban-and-shia-leader-mawlawi-mahdi>
- Gulyás Éva: A genocídium fogalmának változásai. Gondolatok az 1948-as genocídium egyezmény 70. évfordulóján. *REGIO. Kisebbség Kultúra Politika Társadalom*, 26. (2018), 3. 5–61.
- Hadzimuhamedovic, Amra: Reconstruction of the Old Bridge in Mostar. *UNESCO: World Heritage*, 86. (2018). 20–26. Online: www.icc-cpi.int/Pages/item.aspx?name=otp-stat-al-mahdi-160822
- Hazaras. *World Directory Of Minorities and Indigenous Peoples*. Online: <https://minorityrights.org/minorities/hazaras/>
- ICC-01/12-01/15. International Criminal Court: Situation in the Republic of Mali, in the case of the Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi, Judgment and Sentence, 27 September 2016.
- Kaldor, Mary: *New and old wars: organized violence in a global era*. Third Edition. Stanford, University Press, 2012.
- Kaufman, Stuart J.: Spiraling to ethnic war: elites, masses and Moscow in Moldova’s civil war. *International Security*, 21. (1996), 2. 108–138.
- Kempin Reuter, Tina: Ethnic conflict. *Encyclopaedia Britannica*, 2017. november. Online: www.britannica.com/topic/ethnic-conflict
- Layton, Robert – Julian Thomas: Introduction: the destruction and conservation of cultural property. In Robert Layton – Peter G. Stone – Julian Thomas (szerk.): *Destruction and conservation of cultural property*. London, Routledge, 2001.
- Luck, Edward C.: *Cultural genocide and the protection of cultural heritage*. J. Paul Getty Trust Occasional Papers in Cultural Heritage Policy, No. 2 (2018). Online: www.getty.edu/publications/pdfs/CulturalGenocide_Luck.pdf
- Markovics Milán Mór: A Sri Lanka-i biztonságot veszélyeztető tényezők és a buddhizmus kapcsolatának vizsgálata. In Baráth Noémi Emőke – Pató Viktória Lilla (szerk.): *A haza szolgálatában*. Konferenciakötet. Budapest, Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2020. 45–55.
- Marsai Viktor – Treszkai Ákos: Radikális iszlamista csoportok az afrikai kontinensen. In Marsai Viktor (szerk.): *Afrika a globalizált világban*. Budapest, Dialóg Campus, 2019. 267–294.
- Marton Péter: Biztonsági komplexumok. A biztonság empirikus elemzésének alapjai. Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem, 2019.
- Nikolic, Ivana: Kosovo Joining UNESCO ‘Threat to Serbs’ Heritage’. *Balkan Insight*, 2015. október 16. Online: <https://balkaninsight.com/2015/10/16/serbian-president-appeals-to-diplomats-over-kosovo-unesco-bid-10-16-2015/>
- Novic, Elisa: The concept of cultural genocide. An international law perspective. Oxford, Oxford University Press, 2016.
- Prosecutor v. Radislav Krstic (Judgment) (ICTY Trial Chamber, Case No. IT-98-33-T, 2 August 2001)
- RASHID International: *Destroying the soul of the Yazidis. Cultural heritage destruction during the Islamic State’s genocide against the Yazidis*. (2019. augusztus) Online: <https://rashid-international.org/publications/report-destroying-the-soul-of-the-yazidis/>
- Remek Éva – Gazdag Ferenc: *Biztonsági tanulmányok alapjai*. Budapest, Dialóg Campus, 2018.
- Remek Éva: The European Union and the Sahel region – focus on the crisis in Mali and the EUTM Mali. In Biltsik Barbara – Alessandro Marengo – Posta Nikolett – Zachar Péter Krisztián

- (szerk.): *New approaches in a complex world. International relations, history and social sciences*. Budapest, L'Harmattan, 2014. 143–154.
- Riedlmayer András: Foundations of the ottoman period in the Balkan wars of the 1990s. In Mehmet Kurtoglu (szerk.): *Balkan'larda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*. 2012. 89–110.
- Riedlmayer András: Killing memory: The targeting of libraries and archives in Bosnia-Herzegovina. *MELA Notes*, 61. (1994). 1–6. Online: www.jstor.org/stable/29785597
- Roe, Paul: *Ethnic violence and the societal security dilemma*. London and New York, Routledge, 2005.
- Roe, Paul: Societal security. In Alan Collins (szerk.): *Contemporary security studies*. Fourth Edition. Oxford, Oxford University Press, 2016. 215–228.
- Smith, Dan: *Trends and causes of armed conflict*. Berghof Research Center for Constructive Conflict Management, 2004. augusztus. Online: www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Handbook/Articles/smith_handbook.pdf
- Statement of the Prosecutor of the International Criminal Court, Fatou Bensouda, at the opening of Trial in the case against Mr Ahmad Al-Faqi Al Mahdi, 22 August 2016.
- The revival of slavery before the Hour. *Dabiq*, 2014. október. 14–17.
- U.S. Department of State country report on human rights practices 2001 – Afghanistan. 4 March 2002. Online: www.refworld.org/docid/3c84d9a14.html
- Waewer, Ole: The changing agenda of societal security. In Hans Günther Brauch et alii (szerk.): *Globalization and environmental challenges. Reconceptualizing security in the 21st century*. Berlin, Heidelberg, Springer, 2008. 581–593.
- Williams, Bisa – John Goodman: Mali's coup could destabilize the Sahel. Why a Fraying Peace Deal is the country's best hope. *Foreign Affairs*, 2020. augusztus 27. Online: www.foreignaffairs.com/articles/africa/2020-08-27/malis-coup-could-destabilize-sahel
- Zoonen, Dave van – Khogir Wirya: *The Yazidis. Perceptions of reconciliation and conflict*. Erbil, Middle East Research Institute, 2017. Online: www.usip.org/sites/default/files/Yazidis-Perceptions-of-Reconciliation-and-Conflict-Report.pdf